

ИНГЛИЗ АДАБИЁТИДА ТАСАВВУРЛАРНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

*Холбеков Муҳаммаджон, СамДЧТИ профессори
Мамарасулова Гулноз, ЖизДПИ мустақил тадқиқотчиси*

Калит сўзлар: романтизм, уйғониш даври, романтик давр, маърузалар, манифестлар, альбатрос, классицизм.

XVIII асрнинг 70-йилларида шакллана бошлаган адабиёт тарихида ва етакчи ҳаракатлардан бири ҳисобланган романтизм кўплаб соҳаларда, айниқса адабиёт, санъат ва рангасвирда ўз кўринишини яққол намоён этди. Бу давр ижодкорлари асарларида ўзига хос бадиий услублар шаклланди.

Романтизм белгилари илк бора Буюк Британия, Франция ва Германияда кузатилган бўлса-да, аммо Италия, Испания ва қатор бошқа давлатларни ҳам ўз таъсир доирасига қамраб олди.

Кўплаб манбаларда, 1783-1830 йиллар оралиғида бадиий ижодда етакчи ўрин тутган романтизм ҳаракатлари ва бундан аввалги Уйғониш даври билан айрим жиҳатларини ўзаро қиёсловчи тадқиқотларда Романтик даврнинг фарқли томонлари намоён бўлиб, унда рух, қалб ва ҳис-туйғулар туғғени етакчи роль ўйнайди, бу даврнинг мазмун-моҳиятида инсоният интилишлари ва муаммоларига урғу берилиши таъкидланади. Қисқа қилиб айтганда, адабиётда романтизм қатор йирик оқимларни уйғониш даври ва “Илмий инқилоб” концепцияларини ҳам рад этади.

Романтизм ривожига инглиз шоирлари Кольриж, Вордсворт, Блейк, Китс, Байрон, Шелли ва бошқалар улкан ҳисса қўшди. Маълумки, адабиётда энг муҳим восита бу сўз ва ифодавийлик. Романтик шоирлар биринчи навбатда ўз асарларига ҳаяжонли, хаёлий ва ғайриихтиёрий тасаввурларини сингдиришга интиладилар. Ижодкорларнинг хис-туйғулари ва идроки шеърга кўчиб, илмий ҳақиқатни тадқиқ этишдан кўра, “хаёлий ҳақиқат” (“truth of the imagination”)ни излашга бағишланган эди.

Орадан кўп вақт ўтмай, романтизмнинг фалсафий ва ҳиссий

хусусиятлари бутун Европа бўйлаб тарқалиб, натижада у нафақат санъат ва гуманитар фанларга, балки кишилиқ жамиятидаги турли жараёнларга ҳам ўз таъсирини кўрсата бошлади. Романтизм шеърлятида инсон ҳиссийатлари, муносабатлари ва бошқа жиҳатлари ўрганилди, тадқиқ этилди. Адабиётшунос олимлар Блум ва Триллинлар фикрига кўра, йиллар ўтса-да, романтик даврнинг энг олий мақсадлари ҳамон ўз қадр-қимматини йўқотгани йўқ. Аксинча, “Романтизм-абдий ва такрорланиб турадиган ҳодисага айланди”.

Европада Уйғониш даври XV-XVII асрларга тўғри келиб, унинг асосий хусусиятларини кўздан кечириш асносида, романтизм ҳаракати пайдо бўлишининг баъзи омиллари ва икки оқим ўртасидаги кескин фарқларни англаш мумкин бўлади. Уйғониш даври адабиётида бошқа унсурларга қараганда айнан, мантиқ ва ақл-идрок муҳим аҳамият касб этиб, романтизмга хос туйғуга асосланган қарашларга деярли урғу берилмайди. Уйғониш даври ғояларига кўра, инсон ва унинг муносабатлари, жамиятда тутган ўрни, авваламбор, илмий нуктаи назардан келиб чиққан ҳолда шакллантирилиши лозим.

Романтик давр тарихида холислик фақат истак-хоҳиш бўлибгина қолмай, унга эришиш мумкинлигига қатъий ишонч пайдо бўлди. Бу давр вакиллари субъектив ҳиссийатлар, табиат хусусидаги мушоҳадалар ва ижодий майллардан кўра янги ресурслар, техникалар ва сармоёга эга мамлакатнинг иқтисодий инфратузилмаси ҳақида қайғуриш афзалроқдир, деган фикрлардан йироқ бўлишган. Нафсилар сиёсий ва иқтисодий мавзулар атрофидаги адабий асарлар шу замоннинг устувор масалалари ва қадриятларини ўзида акс

эттирди. Худди шу тарзда фалсафий асарлар ҳам ўз даврининг муаммо ва ташвишларини ёритиб, ижодкорларнинг шахсий ўй-фикрлари билан биргаликда инсоният тажрибасига асосланган эди.

Кейинчалик, романтизм ғайри-ихтиёрийлик, ижодийлик ва ўзига хослик етишмайдиган маданий муҳитларга қарши ижобий таъсир кўрсата бошлади. Албатта, романтик даврнинг илк ва йирик асарлари фақатгина поэзиядан иборат бўлиб қолмай, балки инсон табиати ва феъл – атвори хусусиятидаги маърузалар, манифестларни ўз ичига олган эди. Кольрижнинг “Bibliographia Literaria”, Шеллининг “Шеърийат мудофааси” (“Defence of Poetry”) ва Вордсвортнинг “Лирик балладалар” (“Lyrical Ballads”) ва “Муқаддима” (“Preface”) сени бунга мисол қилиш мумкин. Юқоридаги насрий асарларда романтик шоирларнинг дунёқарашлари нақадар кенг қамровли эканлиги яна бир бор исбот этилади. Улар ғоялари Уйғониш даври намояндалари фикр-мулоҳазаларидан тубдан фарқ қилиши яққол сезилади. Ва романтизмга хос асосий хусусиятлар ишлаб чиқилиб амалга татбиқ этилади. Бу кайфият, масалан Вордсвортнинг “Муқаддима” (“Preface”) сида қуйидагича қайд этилган: “Оддий нарсалар (ёзишга лойиқ бўлган) ғайриоддий усулда тақдим қилиниши лозим”. Худди шу тахлитда, романтиклар энг оддий кундалик воқеалар, ҳистуйғулар ва тажрибаларни кутилмаган, ноодатий ҳолларда ифода этиш назариясини илгари суришди.

Романтизмнинг яна бошқа бир сифатига Шелли томонидан таъриф берилган. Унда айтилишича, ҳиссиёт ва муносабатларнинг ўзи етарли эмас, умрнинг қадр-қиммати муҳимдир. Шелли яна шуни таъкидлайдики: “Башариятнинг буюк сири севгидир... Инсон гўзаллиги эса унинг ақл-идроки, хатти-ҳаракатлари ва одамийлиги орқали белгиланади. Комил инсон чуқур мушоҳадали ва шиддатли бўлиши шарт. У ўзини бошқа одамлар ўрнига қўйиб кўра олиши, уларнинг дард-алами ва қувончларини ўзиники деб қабул қилиши лозим”.

Адабиётшунослар инглиз роман-тизмани куйидаги икки босқичга бўлиб ўрганадилар:

1. 1793-1812 йилларни ўз ичига олиб “Кўл мактаби” шоирлари ижоди дея номланади;

2. 1812-1832 йиллардаги “Лондон романтиклари” ижодий фаолиятидир.

Биринчи босқич “Кўл мактаби” номи билан машҳур бўлиб, бу давр 1793-1812 йилларда яшаб ўтган лейкистлар (инглизчада “lake” - кўл) асарларида ўз аксини топади. “Кўл мактаби” шоирларини Уильям Вордсворт (1770-1850), Сэмюэл Тейлор Кольриж (1772-1834), Роберт Саути (1774-1843) лар гуруҳи ташкил этади. Улар Англиянинг шимолида кўллар ўлкасида туғилиб, шу маконда ижод қилганликлари боис, “лейкистлар” номи билан шуҳрат қозонишди.

Бу уч шоир ёшлик чоғлариданоқ, Буюк Француз инқилобини кўллаб – қувватлашади. Аммо 1794 йилдан улар бу эътиқодидан қайтишди. 1795 йилда Вордсворт ва Кольриж илк бора учрашиб, ўзаро дўстлашади ва ҳамфикр ижод қила бошлайдилар. Уларнинг ўхшаш жиҳатлари шунда эдики, икки шоир ҳам инқилоб оқибатларидан хавотирда ва буржуа дунёсига нисбатан нафрат ҳисси билан қалблари тўлиб –тошганди. Шу аснода, улар ҳамфикр бўлиб, 1798 йилда “Лирик балладалар” (“Lyrical Ballads”) номли тўпламни нашр этишди. Ушбу асар илк инглиз романтизмнинг адабий йўналишига асос солиб, катта муваффақиятларга эришди. 1800 йили “Лирик балладалар”нинг иккинчи нашри учун Вордсворт ёзган муқаддима эса инглиз романтизмнинг манифестига айланди. Вордсворт унда муаллифлар олдига муҳим вазифаларни кўндаланг кўяди: “Демак, шеър ёзишдан мақсад – воқеликни, кундалик ҳаётимизда рўй бераётган вазиятларни ифода этиш, баён қилиш ёки имкон қадар, ўзгача усулда уларни тасвирлаб бериш эди. Шу билан бир вақтда, у хаёлий бўёқлар воситасида безатилиб, оддий нарсалар ғайриоддий тарзда пайдо қилинди. Энг муҳими, ушбу воқеа ва ҳодисалар, ниҳоят,

адолатпарварлик руҳида кизиқарли ифодаланиб, онгли равишда, бизнинг табиатимизга хос фундаментал қонуниятларни ўзида мужассам этмоғи лозимдир”.

Вордсворт XVIII аср классицизм шеърятининг анъанавий шеърый услубларига амал қилмай, ўзига хос тарзда битиклар қоралаб, инглиз шеърятига туб ўзгаришлар ясади. Вордсворт ва Кольрижнинг мутлақо янгича ҳаракатларини А.С.Пушкин шундай изоҳлайди: “Ҳали вақти келиб, инсон акли бир хилдаги танланган ва чегараланган ижод маҳсулларидан зеркиб, аввалига хор қилинган янгича қарашлар ва ғалати услубларга яна мурожаат қилади”.

Вордсвортнинг ўзига хос хиссаларидан бири шу эдики, у деҳқон руҳиятини тушунишга, уни шеърга солишга интилади. Энг тоза ва соф туйғулар ҳам деҳқон болаларида намоён бўлади, дейди шоир. Унинг “Биз еттовлон” (“are Seven”) номли қиссасида саккиз ёшли қизалоқ ҳақида ҳикоя қилинади. Болаларнинг икки нафари вафот этган бўлишига қарамай, қизча оиласида етгита фарзанд борлигини таъкидлайверади. Шу йўсинда, ижодкор қаҳрамонига тасаввуфий руҳни сингдиришга интилади. Қизча калбининг туб-тубидан кўнгил адабийлигини англаб етади, гўёки унинг қондошлари ўлмаган, улар ҳануз тирикдек.

Кольриж инглиз шеърятига ўз ёзиш услуби билан муҳим ўрин тутди. Унинг шеърлари ўз даврининг нуфузли ижодкорларига бевосита чуқур таъсир кўрсатган. Унинг замондошлари шоирни ўз асарлари устида бошқа ижодкорларга қараганда янада пухтароқ ишлайдиган моҳир уста сифатида тан олишган. Шунингдек, “Кўл мактаби” гуруҳи аъзоси бўлмиш Саути ва Вордсвортлар ҳам унинг маслаҳати ва кўмагига таянишган. Шоирнинг Вордсворт ижодига таъсири ниҳоятда сезиларли бўлиб, танқидчилар Кольрижнинг “Диалогли шеърят” ғоясининг асосий мазмунини унда кўришади.

Кольрижнинг машҳур асарларидан бири “Қари денгизчи афсонаси” (“The

Rime of the Ancient Mariner”) ҳисобланиб, денгизчи байрамга шошилаётган йигитчани тўхтатиб, унга ўзининг ғалати ҳикоясини сўзлаб беради. У денгиз сафарларидан бирида, кемасига омад келтирувчи – альбатрос¹ қушини ўлдирганини айтади. Бироқ ишлар аксига олиб, барчаси барбод бўлади. Яъни денгизчининг бошига ҳисобсиз қулфатлар ёғилиб, кемада ичимлик суви қолмай, одамлари ҳалок бўлади. Фақатгина денгизчининг ёлғиз ўзи тирик қолади. Шундан сўнг у бўлиб ўтган бахтсизликларнинг асл сабаби унинг ёмон иши оқибатида рўй берганини англаб етиб, осмонга қараб тавба-тазарру қилади. Шу заҳоти шамол эсиб кемани қирғоққа йўналтиради. Чолнинг нафақат ҳаёти сақлаб қолинган, балки қалби ҳам покланган эди.

Аввалига Кольриж қаҳрамони ўз хатти-ҳаракатлари билан нақадар тошбағир инсон эканлиги эътироф қилинса, аммо кеч бўлса-да ўз айбига иқрор бўлиб, яратгандан қилмишлари учун афв этишини сўраб ёлворади. Уйғонган виждони унга энг олий маънавий қадриятлар моҳиятини очиб беради. Ушбу романтик қаҳрамон тасаввуфий безаклар билан ўқувчи онгида гавдаланади.

Шундай қилиб, “Кўл мактаби” шоирлари ижодида эстетик оҳангларга урғу берилиб, уларга борлиқдаги сиёсий ва фалсафий жараёнлар халқона ҳамда ноодатий усулларда ифода этилади.

Инглиз романтизмнинг иккинчи босқичи – 1812-1832 йиллар (Байроннинг “Чайльд Гарольднинг саргузаштлари” (“Childe Harold’s Pilgrimage”) асарининг биринчи нашри чоп этилган даврдан то Вальтер Скоттнинг ўлимигача бўлган давр)ни қамраб олади. Бу даврнинг асосий ютуқлари Байрон, Шелли, Скотт, Китс номлари билан узвий боғлиқдир. Байроннинг “Чайльд Гарольднинг саргузаштлари” (“Childe Harold’s Pilgrimage”) поэмаси барча миллатлар озодлиги мадҳ этилиб, унда мустақиллик

¹Альбатрос – узун тумшук ва кичик қанотли катта денгиз қуши.

ва эркинлик учун кураш ҳар бир халқнинг бурчи эканлиги таъкидланади. Шу боис, илк романтик типдаги образларга “Байронона қаҳрамон” (“Byronic hero”) деган таъриф берилди.

Бу даврнинг иккинчи йирик ютуғи – Вальтер Скотт томонидан асос солинган тарихий роман жанри бўлди. Унинг қаламига мансуб “Пуританлар”, “Роброй”, “Айвенго”, “Квентин Дорвард” каби романлар ғарб адабиётида тарихий роман жанрининг шаклланишида асосий туртки бўлади.

Иккинчи давр бошларида, ниҳоят, “лондонлик романтиклар” гуруҳи юзага келиб, улар илғор ислохотлар талабгорлари ва инсон ҳуқуқлари ҳимоячилари сифатида майдонга чиқишди. Лондонлик романтиклар ичида энг нуфузли шоирларидан бири Жон Китснинг John Keats (1795-1821) шеърияти алоҳида аҳамиятга эгадир. У буюк шотландиялик шоир Роберт Бернснинг шеърий анъаналари изидан бориб, унинг тараққий этишида ўз ҳиссасини қўшди. Китс ўз шеърларига табиат ходисаларидан ҳайрат ҳиссини сингдириб бораркан “Чигиртка ва крикет” (“the Grasshopper and Cricket”) номли сонетида шундай ёзади: “Ер юзида шеърият ўлим билмайди” (The Poetry of earth is never dead).

Шоир “Эндимион” (“Endymion”, 1818) ва “Гиперион” (“Hyperion”, 1820) каби поэмаларида юнон мифологияси ва тарихига юнонча назар ташлайди. Аммо консерватив танқидчилар Китснинг новаторона асарларини қоралашга уринадилар. Таъсирчан шоир эса ватанини тарк этиб Италияга кетишга мажбур бўлади. Китс жуда қисқа умр кўрди. У 1821 йилда вафот этади. Кейинги йили эса

инглиз романтизм адабиётининг ёрқин намоянадалари Шелли ва Байронлар оламдан кўз юмадилар.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб хулоса қиладиган бўлсак, романтизм тамойиллари ўзликни ва жамиятни англашдан тортиб, инсоннинг муносабати ва ҳиссиётларини тадқиқ қилиш, ўзини ва ўзгаларни англаш кечинмаларида ўз ифодасини топди. Ҳолбуки, романтизм одамларда ғайриоддий ва кутилмаган воқеаларга бой асарлар орқали умид учқунларини ёқди. Бу давр руҳи инсониятни янгича орзу қилишга, тасаввур қилишга, хаёлот осмонида парвоз айлашга, онгли ва онгсиз орзу-хаваслар ўртасидаги чегарани тафтиш этишга имкон яратди.

Романтизмнинг бу юксак мақсадлари биринчилардан бўлиб инглиз шоирлари томонидан аниқ-равшан ифода этилгач, кейинчалик бошқа бадиий жанрлар, хусусан, мусиқа ва тасвирий санъатни ўз ичига камраб олди, шу тарзда европа давлатларига ёйилди. Бу борада, ҳануз классицизм ғояларида мудраб ётган мамлакатларга романтик ҳаракат ғояларини ёйиб, ўзига хос тарздаги ноёб ижодий ва хаёлий тушунчаларни олиб кирди. Натижада эса шахс, санъат ва ҳиссий ифодалар кадр-қиммати амалиётда қайта тикланиб, илмий асосга йўналтирилган Company, мантикий қарашлар ўрнини туйғулар фалсафаси эгаллади. Тадқиқотчилар Блум ва Триллингларнинг ёзишича, романтик давр намоянадаларининг улкан ҳиссалари ҳозирги пайтда ҳам ўз аҳамияти ва моҳиятини йўқотгани йўқ. Зеро, улар таъкидлаганидек: “Романтизм ... инсон табиатига хос ва мос ходисадир”.

Адабиётлар:

1. Bloom, Harold and Lionel Trilling. *Romantic Poetry and Prose*. New York: Oxford University Press, 1973.
2. Abrams, M.H. and Stephen Greenblatt, eds. *The Norton Anthology of English Literature, Seventh Edition, Volume 2*. New York: W.W. Norton & Company. 2000.
3. Холбеков М.Н. Марло ва Шекспир. Тадқиқотлар, мақолалар, тақризлар. – Тошкент: “Наврўз” нашриёти, 2015. – 348 бет.
4. Richardson, Alan. *British Romanticism and the Science of the Mind*. Cambridge, England^ Cambridge University Press, 2001.

5. Аниксин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы учеб.пособие. – М.: «Высшая школа», 1982.-528 с.

Xolbekov M., Mamarasulova G. The formation of imagination in the English literature. The article is devoted to researching the role and major characteristics of Romanticism in English literature and analyzing the creative works of poets.

Холбеков М., Мамарасулова Г. Появление представлений в английской литературе. Анализируя творчество поэтов, статья посвящена исследованию роли и основным характеристикам романтизма в английской литературе.
